

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

133:3 • 2013

Psykoanalysen som metod inom historieforskningen

Joan W. Scott och tanken om en psykoanalytisk läsningspraktik

JONAS AHLKOG *Åbo Akademi*

Psykoanalysens användning inom historieforskningen är mycket omstridd. Många historiker har ansett att psykoanalysens teorier ofrånkomligen leder till anakronistiska och deterministiska tolkningar av förflutna handlingar och händelser. Historikern Joan W. Scott tar däremot strid för psykoanalysen i sina senaste verk. Scott argumenterar utförligt för att psykoanalysen är fruktbar som en radikal utmaning till traditionell historieforskning. Denna uppsats granskar Scotts argument och möjligheterna att använda psykoanalysen inom historieforskningen.

I flera av sina senaste verk argumenterar historikern Joan W. Scott för att psykoanalysen kan utgöra ett fruktbart element i kritisk historieforskning.¹ Genom psykoanalysens radikalt annorlunda begrepp om tid och kausalitet utmanas själva idén om historisk förståelse på ett produktivt sätt, menar hon. Psykoanalysen skall inte ses som ytterligare en teori för att förklara historiska händelser, utan som ett grundläggande perspektivskifte i vår förståelse av historia. En produktiv dialog och tvärvetenskaplighet ämnena emellan uppstår, enligt Scott, först när vi låter psykoanalysens teorier om det omedvetna utmana vårt begrepp om historisk kunskap i grunden. Praktisk betydelse får psykoanalysen efter-

1. Se främst Joan W. Scott, *The fantasy of feminist history* (Durham 2011) och dens. "The incommensurability of psychoanalysis and history", *History and theory* 51:1 (2012) s. 63–83.

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen double blind peer review.

En tidigare version av uppsatsen har presenterats vid ett gemensamt forskarseminarium för ämnena historia och filosofi vid Åbo Akademi. Författaren vill tacka deltagarna för deras insiktsfulla kommentarer och förslag. Värdefulla synpunkter har också getts av temanumrets redaktörer.

Jonas Ahlskog, f. 1981, är doktorand i ämnet filosofi vid Åbo Akademi. Hans avhandlingsarbete har den preliminära titeln "Vittnesmålets anspråk och kritikens möjligheter: en undersökning av begreppet vittnesmål inom människovetenskapernas filosofi".

E-post: jonahlsk@abo.fi

som den ger historikerna tillgång till en kvalitativ metod som möjliggör kulturkritisk tolkning av vittnesmål i historikers källmaterial.

Följande artikel diskuterar hur Scotts idéer om psykoanalysens relevans skall förstås och på vilket sätt de skulle kunna användas inom historieforskningen. I artikeln granskas först de begreppsliga frågor som uppstår i mötet mellan historieskrivning och psykoanalys som Scott föreslår, därefter undersöks hur psykoanalysens teorier kan bidra till historisk metod. Den begreppsliga utredningen syftar främst till att visa hur psykoanalysen inte kan användas, medan metoddiskussionen fokuserar på hur psykoanalysens begrepp kan användas i en textanalytisk metod. I metodfrågan är mitt argument att psykoanalysens begrepp kan vara fruktbara, men att detta förutsätter en hermeneutisk och inte naturvetenskaplig förståelse av psykoanalysen. Den hermeneutiska infallsvinkeln innebär dock att vi samtidigt överger tanken om att psykoanalysen skulle kunna utgöra en enhetlig metod inom historieforskningen.

Psykoanalysens relevans för historieskrivningen

Varför är psykoanalysen som metod över huvud taget intressant för en historiker? Trots otaliga psykohistoriska verk² är psykoanalysens roll inom historieforskningen fortfarande mycket mera omstridd än inlänade metoder från samhälls- eller naturvetenskaperna. Det mest koncisa svaret på frågan får vi dock om vi ser psykoanalysens relevans för historikern i analogi med dess allmänmänskliga relevans. En fundamental del av både historiska undersökningar och av vårt vardagliga liv är att vi försöker begripliggöra andra människors handlingar. Vi frågar varför någon handlade som den gjorde och förklaringen ges ofta i termer av aktörens skäl. Sedan Sokrates dagar har filosofer påpekat att våra förklaringar då oundvikligen tenderar att rationalisera handlingen i fråga. Med aktörens skäl anger vi implicit vad aktören ville, eller ansåg passande och önskvärt, samt vad aktören trodde om situationen som gjorde handlingen rimlig för det mål som eftersträvades. Ett antagande om rationalitet är med andra ord inbyggt i själva begripliggörandet av andra människors handlingar på basis av deras skäl, mål och trosföreställningar.

Ett av psykoanalysens centrala anspråk är att möjliggöra ett sätt att

2. För en översikt, se William McKinley Runyan, "A historical and conceptual background to psychohistory", i William McKinley Runyan (red.), *Psychology and historical interpretation* (New York 1988) s. 19–33.

tolka människors handlingar utan att rationalisera deras beteende. Med psykoanalysen skapade Freud vad som kallats en "tolkande vetenskap om motiverad irrationalitet".³ Filosofen och psykoanalytikern Jonathan Lear identifierar två centrala idéer som denna vetenskap använder sig av: 1) Idén om att det finns en speciell form av motivation, så kallade önskningar eller fantasier, som med begärets kraft för aktörerna mot vissa handlingar. 2) Idén om bortträngning, det vill säga att subjektets eget medvetande är aktivt i processen att undanhålla förbjudna och obehagliga tankar från den egna uppmärksamhetens räckvidd.⁴ Dessa idéer gör anspråk på att kunna förklara de irrationella drivkrafterna bakom människors handlingar och detta anspråk är och har alltid varit den stora lockelse som gjort att historiker intresserar sig för psykoanalysen.⁵

Med tanke på psykoanalysens omstridda roll finns det dock anledning att ytterligare specificera varför psykoanalysen är intressant för historiker. Det mest centrala skälet i metodhänseende kan härledas direkt ur ovanstående diskussion om teoriernas allmänmänskliga relevans; psykoanalysens idéer ger historikern möjlighet att ifrågasätta sina egna, implicita eller explicita, antaganden om människans natur och beteende.⁶ Dessa antaganden dyker upp inom två avgörande delar av all historieforskning: (a) då historikern granskar källmaterial (källkritiken) och (b) då historikern rekonstruerar förflutna handlingar och händelser inom narrativ eller förklaringar. Som varje forskare startar historikern från en elementär förförståelse om vad som är naturligt, förnuftigt och rimligt för människan – psykohistorikernas bidrag till historisk metod har varit att kritisera och pekat ut dessa antaganden som ogranskade bondförnuftsantaganden.

Här stöter vi redan på en mycket omstridd fråga. Kritiker skulle invända att psykoanalysen inte är relevant som metod för grundläggande historieforskning som fastställer fakta – frågorna om beteendebeskrivningen är på sin höjd intressanta om man vill teoretisera kring aktörernas motiv. Psykohistoriens utgångspunkt är dock att ifrågasätta den dis-

3. Jonathan Lear, *Freud* (New York 2005) s. 6.

4. Lear (2005) s. 6.

5. Se exempelvis Peter Loewenberg, *Decoding the past: the psychohistorical approach* (Berkeley 1985) s. 15.

6. En uppenbar invändning är att ett sådant ifrågasättande görs bäst utan psykoanalysen. Invändningen är viktig, men diskussionen om den ryms inte här. Frågan beror på hur vi ser på psykoanalysens bidrag till vår förståelse av människan överhuvudtaget, och kommer att utvecklas i ett annat sammanhang.

tinktion mellan metod och teori som en sådan invändning bygger på.⁷ Distinktionen förutsätter att historikern har till förfogande å ena sidan enkla icke-teoretiska tillvägagångsregler för att undersöka det förflutna och fastslå fakta, och å andra sidan teorier för att tolka och förklara den information som metoden frambringat.

En av psykohistorikernas främsta förtjänster är, menar jag, att de kritiserat denna distinktion i grunden. Flera psykohistoriker visar hur historikernas tillvägagångssätt, som ansetts vara rent praktiska metodregler eller oskyldiga beskrivningar av sakförhållanden, egentligen förutsätter vissa teoretiska och psykologiska grundantaganden om människans natur och förnuft. Historikern, menar Peter Gay, är en amatörpsykolog utan att själv veta om det.⁸ En kritik i denna anda har på svenskt botten uttalats av Arne Jarrick, i fråga om både antaganden gällande källkritiken och rekonstruktionen av förflutna handlingar och händelser, som nämndes tidigare. Exempel på det tidigare är hans påvisande av den psykologiska (och misantropiska) grunduppfattningen bakom den traditionella källkritikens regler, och det senare hans kritik av neoklassiska beteendeantaganden bland ekonomihistoriker.⁹ Om inte annat borde detta väcka historikernas intresse för vad psykoanalysen kan bidra med – kritiken berör trots allt det som ofta anses vara fundamenten för vetenskaplig historieforskning.

Det råder dock ingen enighet om vad psykoanalytisk metod inom historieforskningen skall innebära.¹⁰ I stället för att försöka summera ett mycket disparat forskningsläge kommer jag att ge några stipulativa, och med nödvändighet lösa, bestämningar av metodfrågan inom fältet. Psykohistoria kan definieras som den uttryckliga användningen av begrepp, teorier och principer från den moderna psykologin, i de flesta fall psykoanalysen, inom historieforskningen.¹¹ Den centrala frågan om metod för denna form av historieforskning har alltid varit, och förblir, hur dessa

7. Alla historiker tar förstås inte distinktionen för given. Oberoende hur vi tänker om relationen mellan teori och metod kan vi förstås, vilket denna essä själv är ett bevis på, göra en analytisk distinktion mellan psykoanalysen som idébygge (teori) och dess användning inom historieskrivningen (metod) som diskuteras här.

8. Peter Gay, *Freud for historians* (New York 1985) s. 6.

9. Arne Jarrick, *Psykologisk socialhistoria* (Stockholm 1985) s. 5–24, 154–170.

10. För en överblick, se Peter Burke, "Freud and cultural history", *Psychoanalysis and history* 9:1 (2007) s. 5–15.

11. Se Jarrick (1985) s. 34. Psykoanalysen är den enda moderna psykologi som beaktas i denna essä.

begrepp, teorier och principer skall kunna användas på ett fruktbart sätt och inte, som tyvärr ofta varit fallet, enbart bli reduktionistiska och anakronistiska förklaringar av historiska handlingar och händelser.

Principiellt går det att skilja mellan två generella sätt genom vilka psykoanalysen kan komma in i historikerns praktiska arbete: För det första kan den ses som en syntes eller helhetssyn på samhällsliga utvecklingsprocesser. Fokus vid en sådan ansats är ofta att försöka förklara övergripande samhällsliga eller kulturella förändringar genom mer eller mindre explicita analogier med psykoanalysens teorier om individens psykologiska utveckling. För det andra kan den ses som en analysmetod vid läsningen av källmaterial. Fokus i detta fall är främst att på individnivå förklara eller förstå en aktörs handling eller utsaga genom att analysera dem med hjälp av psykoanalysens centrala begrepp såsom det omedvetna, bortträngning, överföring och fantasi.¹²

I fortsättningen kommer enbart det senare sättet att diskuteras i relation till Scotts aktuella skrifter. Scotts utgångspunkt är, i likhet med presentationen ovan, att psykoanalysen är intressant för historiker eftersom den riktar en kritisk udd mot historikerns egna implicita eller explicita beteendeantaganden. Här delar jag Scotts uppfattning – det är just i denna fråga som det finns något att hämta för historiker. Sedan kommer jag att utreda förtjänster och brister i hennes – en central historiker vars forskning kan väntas få genomslag – argument för psykoanalysens användning inom historieskrivningen. I det följande granskas först Scotts radikala metodologiska anspråk, därefter hennes idéer om psykoanalysens roll som en textanalytisk metod.

Psykoanalysens utmaning till historieforskningen

Historiker som förespråkat psykoanalysen har oftast sett den som en nyttig hjälpvetenskap till historieforskningen. Man tänker sig då att accepterade narrativ, förklaringar och kronologiska följdor som historieforskningen etablerat kan förbättras genom att psykoanalysens diagnostiska kategorier och utvecklingsteorier appliceras på dem. Historieforskningen skall, så att säga, utnyttja psykoanalysens auktoritet för att

12. Dessa två ansatser kan förstås inte strikt skiljas åt. Övergripande utvecklingsidéer kan komma in i textanalyser och syntetiska ansatser kan bygga på tolkningar av källtexter från enskilda individer. För ett exempel på ett syntetiskt anspråk se exempelvis Ann-Sofie Ohlander, *Det bortträngda barnet: uppsatser om psykoanalys och historia* (Uppsala 1993).

avtäckta drivkrafterna bakom mänskligt beteende som inte kan förklaras rationellt. Ett tidigare otillgängligt område öppnas därmed eftersom möjligheten ges att hitta de psykologiska orsakerna bakom utsagor och handlingar som tidigare förbryllat historikerna. Denna tanke, om psykoanalysen som ett verktyg inom traditionell historieforskning, har satt tonen för mycket av forskningsdiskussionen.¹³

Scotts radikalitet ligger i hennes kritik av verktygssynen. Ett av hennes främsta argument är att psykoanalysens relevans för historieforskningen vilar på att vi tar avstånd från den; först efter detta är det möjligt att se psykoanalysens verkliga potential. Scott anser att de tidigare psykohistorikernas verktygstanke byggde på en "plot of compatibility"¹⁴ som fokuserade så starkt på att instrumentalisera psykoanalysen för historikernas syften att den i stället för att utmana historieforskningen egentligen stärkte dess självbild. Det här gjorde psykohistorien till ett lätt byte för kritikerna som kunde hävda att de två disciplinerna inte alls var lika förenliga som förespråkarna påstod. Deras kritik, i de typiska anklagelserna om determinism, patologisering och ahistoriskhet, kallar Scott för "predictable, almost banal" och framför allt döljer den psykoanalysens verkliga utmaning: "The critical challenge of psychoanalysis lies elsewhere, in the way it can be understood to conceive of history itself."¹⁵

Scott föreslår i stället att relationen mellan ämnena helt och hållet måste tänkas om i en anda av oförenlighet inspirerad av den franska historikern och lacanianen Michel de Certeau. Genom att betona oförenligheten skall psykoanalysen tillåtas bli mera än ett verktyg och därigenom kunna utmana "history's conventional self-representation".¹⁶ Verktygssynens utgångspunkter skall, med andra ord, omprövas; frågan är inte om psykoanalysen kan anpassas till en traditionell historieforskning. De idéer om att få kunskap om det förflutna, som historieforskningen själv vilar på, skall också bli omstöpta i mötet med psykoanalysen.

De två disciplinerna befinner sig, enligt Scott, i en produktiv konflikt eftersom psykoanalysen har en egen uppfattning om historia med andra begrepp om tidslighet och kausalitet än historieforskningens egna. Till

13. Detta syns tydligt i debatten om psykohistorien. Se Jacques Szaluta, *Psychohistory: theory and practice* (New York 1999) s. 49–83.

14. Scott (2012) s. 65.

15. Scott (2012) s. 66.

16. Scott (2012) s. 65.

skillnad från historieforskningen finns inget dött förflutet inom psykoanalysen, utan alla händelser är genom det omedvetna ständigt närvarande i själslivet. Inom psykoanalysen förskjuts därför historieforskningens konventionella temporala ordning: "Events are not the starting point of analysis, but are deduced from their effects".¹⁷ Det här betyder att för analytikern finns en händelse eller utsaga aldrig som ett givet faktum som hon tolkar. I stället undersöks dessa som manifestationer av psykiska spänningar som orsakats av omedvetna önsknings- och fantasier hos aktörerna själva. Historikern däremot startar med händelser och fakta för att sedan väga olika tolkningar av dem mot varandra tills en rationell förklaring nåtts.

Denna skillnad, som är grunden för Scotts argument, innebär följande: psykoanalysen utmanar historieforskningens anspråk på att kunna omfatta innebörden av en händelse eller handling i det förflutna. Där historikern ser intressen, skäl, idéer, beslut och övervägda handlingar, ser psykoanalytikern manifestationer av det omedvetnas dynamik i form av bortträngning, överföring och fantasier. Psykoanalysens utmaning är därmed ett angrepp på den traditionella historieforskningens kanske mest centrala antagande; nämligen att aktörernas egen förståelse av sina handlingar, som visas exempelvis i de skäl de anger och hur de reagerar på varandras handlingar, kan användas då historikern försöker rekonstruera innebörden hos utsagor och handlingar i ett historiskt sammanhang. Kanske var deras ord och reaktioner enbart uttryck för omedvetna önsknings- som de inte själva kände till? Scott hävdar alltså, för att återknytta till historikerns intresse för psykoanalysen, att den sistnämnda – den tolkande vetenskapen om motiverad irrationalitet – skall förstås som en direkt konkurrent till historikerns rationalistiska begripliggörande av handlingar i det förflutna.

Utmaningens begreppsliga problem

Utmaningen som Scott talar om beror väsentligen på hennes jämförelse av psykoanalysen och historieforskningen som alternativa versioner av historia. Hon menar att disciplinerna är likadana i den bemärkelsen att bägge erkänner att fakta till stor del skapas genom tolkningar, men att de skiljer sig åt i uppfattningen om hur tolkningsprocessen går till. Inom historieforskningen tillskrivs fakta olika betydelse beroende på

17. Scott (2012) s. 67.

vilken teoretisk skola historikern råkar tillhöra. Genom att tolka fakta, till exempel vad någon säger eller gör, skapar historikern sedan ett koherent narrativ med vissa orsakssamband och kronologiska följder. Den psykoanalytiska versionen av historia har däremot element i tolkningsprocessen som historieforskningen saknar, nämligen "the unconscious which knows neither time nor contradiction".¹⁸ Detta oregleriga omedvetna påverkar förnuftet på oberäkneliga sätt och omöjliggör den systematiska och rationella tolkningsprocess som utgår från fakta som historieforskningen bygger på. Dessa fakta, som historikern trodde var givna referenser i narrativet, visar sig vara manifestationer av spänningarna i aktörernas själsliv vars betydelser bara kan avkodas med hjälp av psykoanalysens begreppsapparat.

Men är Scotts uppdelning legitim – har vi verkligen två olika versioner av historia? Uppdelningen implicerar att vi först har ett förflutet skeende som vi sedan kan ha antingen den traditionella historieforskningens eller psykoanalysens version av. Scott säger aldrig explicit vad historieforskningens version bygger på, men det antyds att den är en form av tolkningsprocess som utgår från att handlingar och händelser har en rationalitet som gör dem begripliga. Intrycket av historieforskningen som en rationalistisk tolkningsram blir också påfallande då Scott i kontrast karaktäriserar psykoanalysen som en tolkningsprocess som tar i beaktande det tidlösa och kontradiktoriska inflytandet från det omedvetnas oregleriga dynamik.

Här bör vi dock stanna upp och granska antagandet om historieforskningens rationalism: stämmer den här bilden som Scotts jämförelse vilar på? Scott har reducerat historieforskningens utläggningar av ett förflutet skeende till en handlingsteori om skeendet, och genom reduktionen verkar det som om man kunde ställa psykoanalysen jämsides med historieforskningen som en alternativ handlingsteori om samma skeende. Historieforskningen ses alltså väsentligen som en tolkningsmodell med rationalistiska beteendeantaganden. Här glömmar Scott att själva innebörden av historieforskning, och målet med vad vi kallar en historisk undersökning, är internt förbundet med anspråket på historisk förståelse och inte med rationella förklaringsmodeller.¹⁹

18. Scott (2012) s. 67.

19. Detta relaterar till frågan om alla former av begripliggörande bygger på rationaliseringar, som nämndes i början. Mitt resonemang framöver utgår från att det inte är så, men en filosofisk diskussion om saken får inte plats här.

Begreppet historisk förståelse är förstås mångtydigt. Men vi kan göra en åtskillnad mellan innebörden av historisk förståelse och tillämpningen av en teoretisk tolkningsram på följande sätt: i den förra försöker vi utröna vad en handling kunde betyda under en given tid, i den senare försöker vi tillskriva en redan identifierad handling en specifik betydelse utgående från en teoris begreppsapparat. Detta innebär att vad vi kallar en historisk förståelse måste innefatta en utläggning av en annan tids sociala och historiska betydelsestrukturer. Varför? Svaret i komprimerad form: det historiska sammanhanget, med sina säregna sociala betydelsestrukturer, bestämmer vilken kategori individens handlingar faller under. Enbart utgående från den historiska samtidens betydelsestrukturer kan vi avgöra de enskilda handlingarnas innebörd: vad räknas som en utmaning eller förlöjligande, sarkasm eller allvar, en flirt eller ett skämt? För att nå dessa sociala och historiska betydelsestrukturer blir vi tvungna att, genom studier av det kvarlämnade materialet, rekonstruera det universum av föreställningar som aktörerna levde inom. Historisk förståelse är, i denna användning, det antropologen Clifford Geertz kallar "tjock beskrivning".²⁰

Om vi accepterar att en central del av historieforskningens uppgift är att skapa historisk förståelse, i ovannämnda bemärkelse, blir det svårt att gå med på att psykoanalysens version av historia är jämförbar med historieforskningens. Orsaken är att en tolkning av vad någon säger eller gör i psykoanalytiska termer förutsätter att vi redan identifierat vilken sorts utsaga eller handling det är. Den korrekta identifikationen av en handling i förfluten tid (och inkorrekt betyder här anakronism) förutsätter i sin tur just den rekonstruktion av sociala och historiska betydelsestrukturer som historieforskningen sysslar med. Frågan är alltså varifrån psykoanalysen startar om den inte kan utgå från historieforskningens beskrivningar, vilket den inte kan göra om den skall utmana historieforskningen som en annan version av historia.

Alternativet till tanken om två olika versioner av historia är att historieforskningen förser psykoanalysen med beskrivningar som den sedan tolkar. Men då är inte psykoanalysens utmaning lika radikal som Scott tror att den är. I sådana fall degraderas psykoanalysen till en analysmetod bland andra som historikern kan använda sig av vid olika tillfällen. Som

20. För en utförligare redogörelse av termen se Geertz artikel "Tjock beskrivning: för en tolkande kulturteori", *Häftan för kritiska studier* 3 (1991) s. 13–33.

sådan får psykoanalysen då en logiskt sekundär roll inom historieskrivningen; den kan komma in först när historieforskningen gjort sitt arbete och identifierat en handlings innebörd i relation till dess historiska sammanhang. Avgörande för mitt resonemang är om det verkligen förhåller sig såsom ännu bara antytts: förutsätter en psykoanalytisk tolkning det vi kallat en historisk förståelse?

Tänk på följande exempel: anta att någon i en viss historisk situation våldför sig på en annan person och att detta beteende analyseras som uttryck för oedipal aggression, det vill säga ett problem relaterat till faderskap eller auktoritet. Denna analys förutsätter att man redan förstått själva idén om faderskap och familjerelationer inom den historiska livsform som undersöks. Aktörernas egen förståelse av dessa saker är här något som gör att historikern över huvud taget kan identifiera det relevanta beteendet för sin analys. Med aktörernas förståelse menas här inte deras explicita förståelse, det vill säga vad någon enskild de facto sade om sina handlingar, utan den implicita: vad som för dem var en möjlig beskrivning av vad de gjorde. Vi undersöker då deras förhållningssätt till varandra och hur det var kopplat till vad som kallades familjerelationer, vilket kan skilja sig radikalt mellan tidsepoker, för att få syn på de handlingar och attityder som var konstitutiva för deras begrepp om faderskap. Om vi negligerar den här frågan kommer vi att projicera vår egen idé om faderskap på dem då vi tolkar ett visst beteende som uttryck för oedipal aggression.

Hur man förhåller sig till faderskap är i sin tur oskiljbart från de sociala institutioner som präglar samhället under en viss tidsepok. Det som i dag identifieras som uttryck för en fader-son-relation kan därför inte fungera som kriterium för vilka relationer som är av denna typ inom ett annat samhälle för 500 år sedan. Identifikationen måste från början också förutsätta existensen av en familjedynamik som liknar den som termen oedipal aggression härstammar från. Familjen i målsamhället måste alltså vara uppbyggd på sådant sätt att själva idén om att fadern och sonen konkurrerar om modern kan göras begriplig i deras livsform. Om vi inte tar detta i beaktande då vi analyserar en handling som uttryck för oedipal aggression kommer vi att utgå från felaktigt identifierade handlingar.²¹

Detta faktum är så grundläggande att det ofta glöms bort då vi talar

21. Jämför Peter Winch, *Samhällsvetenskapens idé och dess relation till filosofin: jämte fyra essäer* (Stockholm 1994) s. 88.

om beskrivningar i historieforskningen. Därför kan Scott också, utan större bekymmer, påstå att psykoanalysen inte skulle vara enbart ett sätt att tolka en handling eller händelse utan också en självständig version av historia som sådan. Då förbiser hon, som jag försökt påvisa, att utan den identifikation som historieforskningen ger finns inte några handlingar eller händelser att psykoanalysera över huvud taget.²² Om psykoanalysen skall användas som en metod inom historieforskningen kan den alltså, till skillnad från vad Scott förespråkar, omöjligt börja med att utmana det som ger näring till dess första ansats till analys, nämligen den historiskt rekonstruerade handlingens innebörd. Det här betyder att om psykoanalysen som metod skall ha en plats inom historieforskningen är den begränsad till att vara just den som Scott principiellt argumenterar mot, det vill säga en plats som historikerns verktyg. Scott hävdar visserligen att det fruktbara i mötet mellan disciplinerna ligger i oförenligheten, men hennes fokus på oförenlighet underskattar det faktum att psykoanalytiska tolkningar är beroende av historieforskningens beskrivningar.

Ovanstående diskussion har förts främst i negativa termer om vad psykoanalysen *inte* kan användas till. Det är nu dags att i stället föra en diskussion i positiva termer om psykoanalysens möjligheter som metod inom historieforskningen. Det användningsätt som placeras i centrum är idén om psykoanalysen som en textanalytisk metod. Detta innebär en granskning av hur centrala begrepp från psykoanalysen kan användas som tolkningsredskap vid historikerns möte med källmaterial. I denna fråga erbjuder Scott, enligt mig, infallsvinklar som kunde bidra till skapandet av en fruktbar relation mellan psykoanalysen och historieforskning.

Den kritiska läsningspraktikens mål och medel

Arne Jarrick har förfäktat psykoanalysens potential som en utvidgning av källkritiken. Syftet med den metod som Scott föreslår är däremot inte att fastställa tillförlitligheten hos källmaterial, utan att tolka historiska dokument.²³ Scotts tankar berör alltså inte källkritiska frågor i strikt mening, men hennes idéer kunde relateras till Jarricks senare förslag

22. Scott diskuterar inte saken men tycks hålla med, se Scott (2011) s. 20. Dessvärre ser inte Scott att detta är i konflikt med idén om psykoanalysens radikala utmaning till historieforskningen.

23. Jarricks intressanta tankar om en psykoanalytisk källkritik faller därför utanför ramarna för denna essä. Se Jarrick (1985) s. 154–186 samt Arne Jarrick & Johan Söderberg, *Praktisk historieteori* (Stockholm 2003) s. 146–148.

om att uppdatera källkritiken med en "utvecklad textanalys".²⁴ För det är även som en utvecklad textanalys som Scott verkar se psykoanalysens roll inom historieforskningen då hon kallar den "a critical reading practice for history".²⁵ En sådan praktik innebär inte, enligt Scott, att psykoanalysen skall tillämpas som ett metodprogram med allmänna regler. Hennes tanke är snarare att psykoanalysens centrala idéer skall bli del av historikerns kritiska attityd då hon försöker närma sig det förflutna. Som en textanalytisk metod skall psykoanalysen inte vara ett system för kategorisering och klassificering, utan enbart fungera som en infallsvinkel för att läsa och tolka källmaterialet.

Scotts resonemang om psykoanalysens användning inom historieforskningen är synnerligen omfattande och komplext. Här kommer jag enbart att fokusera på en aspekt av resonemanget som direkt kan knytas till frågan om att använda psykoanalysen som en textanalytisk metod. Även i detta fall måste dock Scotts vändning till psykoanalysen, som hon tidigare var skeptisk till, ses mot bakgrunden av hennes långa och mycket betydande engagemang för genushistoriens teori och metod. För Scott skall psykoanalysen nämligen tjäna ett specifikt syfte genom att dess teorier "animates the concept of gender for historians".²⁶ Med psykoanalysens teorier kan historikern, enligt Scott, historisera genus på ett djupare sätt än socialkonstruktivismen förmår. Genom psykoanalysen kan genus betraktas som något vars betydelse aldrig kan fixeras, varken av biologin eller av historiens sociala konstruktioner, utan som ett olösligt dilemma vars undflyende väsen lever i spelet mellan manligt och kvinnligt som transcendentala psykiska positioner.²⁷

Målet är i grund och botten att nå en djupare förståelse av genuserfarenheter i historien. Paradoxalt nog, säger Scott, hade den konstruktivistiska kvinnohistorian, med dess fokus på kulturella representationer, gjort att subjektets erfarenheter av att vara kvinna fallit utanför historieforskningen.²⁸ Det hon vill undersöka, för att säga det kort, är fortfarande erfarenheterna av genus i historien, men erfarenheterna skall inte ses som bestämda helt och hållet av kulturens referensramar

24. Se Arne Jarrick, "Källkritiken måste uppdateras för att inte reduceras till kvarleva", *Historisk tidskrift* 125:2 (2005) s. 230–31.

25. Scott (2011) s. 4.

26. Scott (2011), s. 5.

27. Scott (2011) s. 5–21.

28. Scott (2011) s. 10.

utan också beroende av subjektets egna upplevelser av dessa ramar. En psykoanalytisk textanalys skall skärpa historikerns förmåga att lyssna till det förflutnas röster, utan att reducera dem enbart till exempel på positioner i en social konstruktion.

Med tanke på syftet är Scotts vändning till psykoanalysen ganska naturlig. Inom psykoanalysen framhävs, passande nog, vantrivseln som ett grundläggande drag för individens upplevelse av kulturen. Enligt Freud förelåg endast en gradskillnad mellan den friske och neurotikern; den senare var bara ett fall där vantrivseln fått patologiska uttryck eftersom hon "inte kan stå ut med så mycket försakelse, som samhället till gagn för sina kulturella ideal fordrar".²⁹ I historieforskningen kan frågor om denna vantrivsel inom de kulturella ramarna bli ett sätt att förstå individens upplevelse av sin egen situation. Den insikt, som psykoanalysen här kan bidra till, är att människan inte bara är ett uttryck för den samtida kulturen och idealen, vilket lätt blir fallet inom socialkonstruktivistiska teorier, utan att den enskilde reagerar och relaterar, genom uppror och motstånd, på sin egen samtida kultur – en kultur som efterkommande (socialkonstruktivistiska) historiker tenderar att se som en naturlig och nödvändig del av aktörens liv. Som en fråga om metod visar sig denna tanke på följande sätt: psykoanalysens begrepp skall bli tolkningsredskap vid läsningen av källmaterial för att få syn på hur det mänskliga subjektet formas inte bara av kulturen utan också av omedvetna drifter och fantasier.

Den i min mening avgörande frågan för en sådan textanalytisk metod är: när vi verkligen subjektets erfarenheter genom den?³⁰ Den uppenbara risken är att en textanalytisk metod som läser källmaterial av historiska aktörer i ljuset av kulturell vantrivsel, blir problematisk på samma sätt som en socialkonstruktivistisk läsning. I stället för att individens erfarenheter underställs kulturens diskurser, tenderar en psykoanalytisk läsning att reducera erfarenheterna till uttryck för den eviga kampen mellan omedvetna drifter och kulturella ideal.

Dessa så att säga principiella svårigheter berör direkt användningen

29. Sigmund Freud, *Vi vantrivs i kulturen* (Stockholm 1995) s. 39.

30. En annan fråga är om Scott verkligen strävar efter detta. På den här punkten är hon mycket otydlig. Ibland verkar det som att hon vill nå subjektets erfarenheter, andra gånger verkar det som att hon enbart vill undersöka hur subjektet formas i slitningen mellan drifter och kulturella representationer; jfr Scott (2011) s. 13. Att reda ut dessa tvetydigheter skulle kräva en diskussion om subjektivitet som inte får plats här.

av psykoanalysens begrepp för att tolka historiska källtexter. Scott uppmärksammar däremot själv inte dessa frågor eftersom hennes resonemang inte strävar till att utarbeta en metod. Psykoanalysens fruktbarhet hänger dock, i min mening, på om vi i textanalysen kan undvika den universalism som dess teorier bygger på. Komplexiteten i problematiken kan förtydligas med ett exempel från den finske psykohistorikern Juha Siltalas bok om det finska inbördeskriget.³¹

Aini Rolf var den finske poeten Juhani Siljos älskarinna. Hon var, enligt staden Jyväskyläs borgerskap, en fallen salongsdam, en flirtande "kvinnlig Rasputin".³² Siljo däremot var en högt aktad representant för det unga, vita Finland och rentav en personifiering av den idealistiska fennomanin. I vers hade Siljo flertalet gånger uttryckt sin nationalistiska russofobi och hat för den "kommunistiska pesten".³³ Han deltog också i den sista avgörande striden vid slaget om Tammerfors, där han sårades dödligt. Siljo gjordes genast till symbol för de vitas offervilja för fosterlandet och den unga generationens viljestarka motstånd. I författaren Volter Kilpis romantiseringar blev Siljo ett uttryck för den "manligaste" av människokarakterer som garanterade trygghet i en stund av hotande kaos, röveri och samhällsordningens kollaps.³⁴

Den kulturella idealiseringens språk genomträngde även systemens kanske sista ord till Siljo. Till sin döende bror skrev systemen Elli som till någon som lidit hjältedöden: "Du har gett ditt liv, likt tusentals andra, som ett offer för fosterlandet. Genom detta har du också tjänat Guds vilja och han välsignar dig för det."³⁵ Aini Rolf, som vårdade Siljo till slutet på dödsbädden, vägrade däremot att delta i den gestaltning av Siljos död som

31. Juha Siltala, *Sisällissodan psykohistoria* [Inbördeskrigets psykohistoria] (Helsingfors 2009). Siltalas syn på psykoanalysen överensstämmer inte alltid med Scotts, men i detta exempel spelar skillnaderna ingen roll. Så vitt jag vet har inte brevkorrespondensen som Siltala använder i exemplet analyserats av andra inbördeskrigshistoriker. Siltala nämner dock inte två fakta som har relevans för tolkningen. Det första är att Siljo var nietschean och det andra att Aini Rolf är mera känd som författarinnan Ain' Elisabet Pennanen (under 1918 gift Rolf). En tolkning av korrespondensen kunde därför ganska enkelt göras utgående från dessa kulturpersoners mer eller mindre nietscheanska tankevärld. Då skulle vi naturligtvis relatera utsagorna till annat material var deras tänkande och åsikter uttrycks – Rolfs eget författarskap är en självklar källa. Detta spår skall dock inte följas upp här. Frågan är inte nu om andra tolkningar av brevkorrespondensen också kunde göras, utan vad en psykoanalytisk tolkning kan ge och hur en fruktbar sådan ser ut.

32. Siltala (2009) s. 393.

33. Siltala (2009) s. 318.

34. Siltala (2009) s. 403–404.

35. Siltala (2009) s. 393; min övers.

kom utifrån den kulturella idealiseringens perspektiv. I ett samtida brev till systemen skrev hon: "Vi har ingen tröst därav att han dog som en fosterländsk hjälte [...] Vi som älskade honom, såsom jorden älskar sina barn, vi ville ovillkorligen ha honom kvar här i människolivet [...] Denna död var inte rätt, låt oss aldrig använda den illusionen som vår bedövning."³⁶

Siltala menar att Rolf genom sitt ställningstagande visade hur det individuella parförhållandets drifter konkurrerade med kulturens gruppband. Hon kunde trotsa det kulturella idealet då hon, som fallen kvinna, inte hade sitt rykte att förlora på det.³⁷ Man kan förstås läsa Rolfs uttalande på det sättet, som en kamp mellan individuella drifter och kulturella ideal. Men det är fortfarande en läsning som går med på att förstå den enskilde som uttryck för det universella spelet mellan natur och kultur; det råkade bara vara så att Rolf genom sin (kulturellt definierade) status som fallen kvinna hamnat på andra sidan om idealet och därmed inte längre var ett förbehållslöst offer för dess repressiva kraft. I den mån *hon* kommer till tals är det, med andra ord, enbart som ett undantag till normen. För Siltala är alltså Rolfs vittnesmål också bara ett uttryck för kampen mellan drifter och kulturella ideal, men hon kunde, genom den position hon råkade ha inom idealet, uttrycka sig på ett avvikande sätt om Siljos död. Här ser vi risken med att i våra tolkningar utgå från en grundläggande konflikt mellan individens drifter och kulturella ideal eller fantasier: alla röster i det förflutna definieras utgående från deras relation till vantrivseln i kulturen som antas vara en universell mänsklig belägenhet. Inget hindrar oss förstås från att göra en sådan tolkning, men närmare Rolfs subjektiva erfarenheter tar den oss inte.

Psykoanalysens begrepp som hermeneutik i stället för naturvetenskap

Finns det då någon användning av psykoanalysens begrepp inom historieforskningen som skulle undkomma tendensen till universalism? Hur vi tänker i denna fråga är enligt mig avgörande. Som sådan hör frågan ihop med hur vi skall förstå och använda psykoanalysens kanske mest centrala begrepp, nämligen det omedvetna. Vad talar om vi om då vi talar om det omedvetna? Detta är en fråga som varken Scott eller psykohistorikerna tillräckligt beaktar. I det som följer föreslås ett begrepp om det omedvetna som jag tror är mera fruktbart inom historieforskningen

36. Siltala (2009) s. 393–394; min övers; understrykn. i orig.

37. Siltala (2009) s. 394.

än Scotts och psykohistorikernas.

Scott kritiserar, som sagt, verktygssynen inom psykohistorian. Det är därför aningen förvånande att hennes generella bild av det omedvetna och psykoanalysen är densamma som funnits inom just den formen av psykohistoria. Den bilden bygger på en rigid dikotomi mellan det medvetna och det omedvetna som två olika dimensioner av den mänskliga tillvaron. Den tidigare styrs av vårt historiskt och kulturellt föränderliga förnuft och undersöks av historiker och samhällsvetare, medan den senare styrs av psykets tidlösa, och från förnuftets perspektiv irrationella, drifter och mekanismer vars funktionssätt och logik undersöks av psykoanalysen. Den medvetna dimensionen har systematiskt studerats åtminstone sedan Herodotos dagar, men studiet av psykiet revolutionerades genom Freuds upptäckt av det omedvetna – en naturvetenskaplig bedrift jämförbar med Copernicus och Newtons.³⁸

Som sådan bygger dikotomin på vad Lear kritiserat som idén om det omedvetna "as a second mind".³⁹ Det omedvetna förstås då som ett annat medvetande inom oss med sina egna önskningar, intentioner och trosföreställningar – ett annat medvetande styrt av en "irrationell logik" som psykoanalysen upptäckt i termer av drifter och försvarsmekanismer. Även Freud leddes ibland att tänka i dessa banor då han föreslog att omedvetna handlingar och uttryck borde bedömas som om de tillhörde en annan person inom oss.⁴⁰ Problemet med idén är, enligt Lear, att vi genom den ger det omedvetna en koherens och rationalitet som det egentligen saknar. Vi förleds till att tro att våra medvetna liv egentligen styrs av ett annat medvetande som följer en irrationell logik nedskrivet i vår mänskliga natur. I en kliniksituation leder denna tanke till att analytikern pressar analysanden med tolkningar som den förre tror sig veta är riktiga, även om analysanden inte vidkänner dem. Detta sker eftersom analytikern genom psykoanalysen tror sig känna till en universell kod för att identifiera och dechiffrera det omedvetna eller rättare sagt det andra medvetandets verkningar inom oss.⁴¹

Scotts grundläggande tes om psykoanalysens och historieforskning-

38. Bland psykohistorikerna är dylika jämförelser vanliga. Se Szaluta (1999) s. 2f.; Gay (1985) s. 18f.

39. Lear (2005) s. 53, 23–55.

40. Lear (2005) s. 25.

41. Lear (2005) s. 138f. Talande nog heter en av psykohistorikern Peter Loewenbergs böcker *Decoding the past*.

ens oförenlighet innebär att hon bekräftar denna problematiska bild av psykoanalysens begrepp. I kontrast till Scott, och den psykohistoriska traditionen, anser jag att en fruktbar användning av psykoanalysens begrepp inom historieforskningen förutsätter att vi överger idéerna som den beskrivna dikotomin mellan medvetet och omedvetet bygger på. Detta är enbart möjligt om vi ger upp tanken om det omedvetna som en naturvetenskaplig upptäckt av ett annat medvetande inom oss. I stället för ett sådant naturvetenskapligt orienterat begrepp om det omedvetna, borde vi använda vad man kunde kalla ett hermeneutiskt begrepp.⁴² "Hermeneutik" anger här att termen det omedvetna ses enbart som ett sätt att beskriva och tolka vissa former av beteende. Det omedvetna har i detta fall inte några egna önskningar, vilja eller trosföreställningar, ingen egen rationalitet, utan vad vi skulle kalla omedvetet hos någon är enbart det som av känslomässiga skäl förblir dolt, och det är oförmågan att inse vissa saker om sig själv eller sin omgivning, som kan vara uppenbara för andra, som konstituerar vad vi kallar det omedvetna.⁴³

Om vi har ett hermeneutiskt begrepp om det omedvetna innebär det också att psykoanalysens centrala begrepp som bortträngning, överföring och fantasi enbart är olika former av beskrivningar. När vi använder dessa begrepp bygger det inte på någon teori om bakomliggande önskningar, idéer och motiv styrda av ett annat medvetande, utan vi beskriver bara det som vi faktiskt ser i källmaterialet. Möjligheten till sådana beskrivningar beror inte på kunskapen om någon bakomliggande irrationell logik – den enda kunskap vi behöver är förmågan att noggrant iaktta hur historiska aktörer reagerade, talade och tänkte i relation till varandra och samtida händelser. Genom våra iakttagelser börjar vi efterhand också se vilka sorts tankar och handlingar de var bekväma med och vilka tankar som var så obehagliga att de undveks så spontant att vi skulle kalla det för en bortträngning. Vi kan få syn på sådant exempelvis genom att jämföra hur de reagerat på liknande saker tidigare, eller i andra sammanhang. Beskrivningen kan bli "hennes elaka utsagor om honom var uttryck för hennes bortträngning av de smärtsamma händelser han påminde henne om". I en sådan beskrivning kommer begrepp från psykoanalysen inte in som en teori utan som

42. För tanken om psykoanalysen som en hermeneutik, se Paul Ricoeur, *Freud and philosophy: an essay on interpretation* (New Haven 1970).

43. Jämför Lear (2005) s. 50.

ett vardagligt betraktelsesätt av vad någon gör. Inget hänger i detta fall på om orden vi använder kommer från psykoanalysen eller inte; ordet bortträngning kunde lika gärna bytas ut mot att "undvika" eller andra vardagliga uttryck. I denna bemärkelse är våra beskrivningar av något som bortträngning, överföring eller fantasi byggda på iakttagelser av konkreta fenomen som påverkade aktörernas handlingar och utsagor.

Denna hermeneutiska infallsvinkel har åtminstone två följder som eventuellt gör den oattraktiv för vissa forskare. För det första innebär den att vad som kan beskrivas med de psykoanalytiska begreppen är helt och hållet bundet till situation och person; vi kan alltså inte på förhand veta vad som är uttryck för något omedvetet. Detta gör att fokus kommer att vara på individen och hennes livshistoria, samt att psykoanalysens teorier egentligen får en mycket liten eller ingen roll alls i tolkningsarbetet. Detta möjliggörs av att psykoanalysens centrala begrepp och tankesätt i dag är ingrodda i vår förståelsehorisont, så vår möjlighet att använda dem är inte beroende av psykoanalytisk skolning.⁴⁴ För det andra kommer det inte att vara möjligt att skapa någon form av metod, förstått som ett systematiserat tillvägagångssätt, för bruket av de psykoanalytiska begreppen. Om det omedvetna helt enkelt konstitueras av personens oförmåga att inse saker om sig själv eller omgivning, kommer det inte att finnas något regelverk för att finna vad vi kan beskriva exempelvis som en bortträngning. Vi lär oss känna igen uttrycken för det omedvetna då vi lär känna personen som uttrycken tillhör. Psykoanalysens teorier kan förstås, likt andra teorier, ge ledtrådar om allmänna tendenser i mänskligt beteende – men de kan aldrig bli mera än riktlinjer som förflyktigas i takt med att vår studie av de historiska personerna framskrider.

Exempel på psykoanalytisk textanalys inom historieforskning

Frågan om hur de psykoanalytiska begreppen skall användas inom historieforskningen beror förstås på vilket syfte användningen skall tjäna. Kring detta råder dock, till skillnad från psykohistorikernas andra splittringar, en viss enighet som också Scott delar. Målsättningen med användningen av psykoanalysen som tolkningsredskap är inte

44. Peter Loewenberg argumenterar för detta och anser att historiker därför borde använda psykoanalytiska teorier. Jag anser att det lika gärna kunde ses som ett argument för det motsatta. Se Peter Loewenberg, "Cultural history and psychoanalysis", *Psychoanalysis and history* 9:1 (2007) s. 17–37.

att orsaksförklara utan att skapa en fördjupad förståelse av historiska handlingar och händelser, vilket förstås väldigt mångtydigt.⁴⁵ I stället för att försöka stipulera vad som får kallas en fördjupad förståelse skall jag närma mig frågan genom empiriska exempel från Siltala och Jarrick. Målsättningen är enbart att visa varför en hermeneutisk, i kontrast till en naturvetenskapligt orienterad syn på psykoanalysens begrepp gör det lättare att se hur vi kunde nå en fördjupad förståelse. Presentationen av exemplen går från den naturvetenskapliga – Siltalas och Jarricks – mot den hermeneutiska synen, alltså min egen.

Tillämpningen av psykoanalysen startar alltid med en historisk text som anses vara avvikande eller förbryllande. I följande exempel från Siltalas ovan nämnda bok är texterna tidningsartiklar under finska inbördeskriget. Texternas språkliga uttryck förstås av Siltala som indikationer på att en viss psykologisk teori kan användas. Teoriernas begreppsapparat bestämmer därigenom vilka ord som blir intressanta, och med tanke på att teorierna är inspirerade av psykoanalysen väljer Siltala till största del ord som knyter an till familjerelationer (mamma, pappa, barn, hemmet och så vidare.) eller som på något sätt kan relateras till den mycket öppna kategorin sexualitet (jungfru, kjol, köttet och så vidare).

I det valda exemplet analyserar Siltala propagandatexter med uttrycksfulla språkliga bilder som demoniserade den andre parten och talade om behovet av enhet inom den egna rörelsen under inbördeskriget. Det första Siltala noterar är att skribenterna ofta uttrycker sig i termer av familjerelationer. Detta analyserar han sedan på vad vi kan kalla gruppfantasnivå genom att förstå de olika grupperingarna i analogi med personer: de röda är barnet och de vita är föräldern. Siltala försöker sedan med utförliga citat visa hur svartmålandet av den andra gruppen följde familjerelationens logik: de röda uppfattades som uppstudsiga barn av de vita, och de vita hade enligt de röda svikit föräldrarnas sociala ansvar.

Ett illustrativt fall är då Siltala använder analogin för att tolka den skam som de samtida uttryckte över den nationella splittringen som inbördeskriget innebar, en skamkänsla som Siltala verkar förstå som en förbryllande överdrift som indikerar psykiska spänningar i behov av analys. I tidningen *Uusi Suometar* den 16 maj 1918 förfasar sig en skribent över den nyfödda nationens politiska splittring och skammen som lig-

45. Se Scott (2011) s. 3, 22, 65; Scott (2012) s. 63, 79–82; Szaluta (1999) s. 1, 227.

ger däri inför västmakterna. Skribenten påpekar att i det land där en enskild grupp, parti eller klass driver egna intressen, skadar detta den gemensamma organismen som om de öppnat livsnerven och tömt ut det egna hjärteblodet.⁴⁶

Siltala startar sin analys av uttalandet från idén om vätskans utflytande. Varför beskrevs detta som den värsta konsekvensen av att särintressena kommit fram, frågar Siltala. Sedan påpekar han att enligt vissa psykoanalytiska teorier är rädslan för att jaget skall rinna ut en central fantasi hos barn då kroppens gränser och öppningar berörs och skymfas. Barnet hatar då sig själv som om det gjort på sig, skriver Siltala. Den psykohistoriska analogin mellan jaget (individ, barnet) och det nationella jaget blir följande: Det imaginära enhetssubjektet (nationen) skymfades och sprack genom inbördeskriget. Likt barnet (det individuella jaget) gör det nationella jaget på sig och smutsen tränger in. Detta ska sedan på något sätt belysa den upplevda skammen i de andra nationernas sällskap som först förbryllade oss i den historiska texten.⁴⁷

Dylika analogier kan förstås göras, och Siltala gör dem i många olika former, men därefter återstår fortfarande frågan om hur analogin fördjupar förståelsen. Analogier används ju vanligen i klagörande syfte, exempelvis för att göra läsaren uppmärksam på liknande och betydelsefulla mönster hos två annars olika fenomen. Detta är också syftet för Siltala, nämligen att vi genom nämnda analogi skall förstå något mer om de samtidas skuld känslor inför den nationella splittringen. Problemet är dock att den psykoanalytiska bild Siltala introducerar som analog är än mer förbryllande än de skamkänslor som uttrycks i den historiska texten. Skamkänslorna skribenten uttrycker är sin tur egentligen inte alls svåra att förstå om de, genom lite traditionell historisering, läses i det tidiga 1900-talets nationalistiska historiska kontext, en tid då så gott som hela eliten talade om nationen med samma darr på läppen som dagens politiker talar om demokratin. Hur vi, till skillnad från det historiska skamuttrycket, skall förstå den beskrivna fantasin om jaget som rinner ut, och dess relation till denna historiska situation, är en bra mycket mera utmanande uppgift.

Syftet med ovanstående exempel är inte att kritisera Siltalas verk

46. Siltala (2009) s. 242.

47. Siltala (2009) s. 242f.

om finska inbördeskriget.⁴⁸ Det korta exemplet skall snarare illustrera en gemensam problematik för tillämpningar av psykoanalysen teorier som någon form av naturvetenskapliga upptäckter. Problemet är hur vi på något rimligt sätt, alltså ett sätt som kan sägas fördjupa förståelsen, skall kunna relatera naturvetenskapliga upptäckter om psyket till de händelser och handlingar vi läser om i historiskt källmaterial. Just detta är också problemet med exemplet ovan. Även om vi skulle gå med på att fantasin om jaget som rinner ut är någon form av naturvetenskaplig upptäckt som gjorts om barnets utvecklingspsykologi, är det fortfarande helt och hållet oklart hur vi skall etablera en relation mellan detta fenomen och tidningsartiklarnas språkliga uttryck, på ett sätt som skulle fördjupa vår förståelse av de senare.⁴⁹

Många historiker, inklusive jag själv, skulle inte anse att Siltalas tolkning i exemplet är övertygande. En direkt orsak, även om flera förstås kunde åkallas, är antagligen att uttalandet som är föremål för hans tolkning inte alls ser ut att kräva psykoanalysens teorier för att begripas. Det finns därför skäl att kort granska ett annat exempel på psykoanalytisk tolkning som till formen är likadant som Siltalas, men där det inte från början är lika enkelt att avfärda tanken om att föremålet för analys skulle kräva psykoanalysens redskap. Exemplet är Jarricks psykoanalytiska tolkning av den herrnhutiska väckelserörelsen under 1700-talet som uttryck för psykets omedvetna behov och impulser.

Redan som fenomen förefaller herrnhutismen vara ett mera lämpligt föremål för psykoanalytisk tolkning än skamuttalandet som Siltala använder. Rörelsens medlemmar uttrycker sig i färggranna, uppseendeväckande och märkliga språkbilder som naturligt kan föra våra tankar till psykoanalytiska begrepp om undertryckt sexualitet och narcissism. Herrnhutarna talade om Jesus som "brudgummen" och vältrade sig i korslidandet med affekterade och morbida uttryck som blodsvett, såriga sidohålor, floder av tårar och Kristus som försoningslamm. Faktum är att herrnhutarna var besynnerliga också enligt sin tids mått – även samtida reagerade på deras "äckliga excesser".⁵⁰ Enligt Jarrick uppvisade herrnhutarna en utpräglad "kristuserotik" och hans tolkning är att för

48. Siltalas förtjänster har jag påpekat på annat ställe. Se min artikel "Psykologin och den historiska förståelsen", *Nya Argus* 105:4 (2012) s. 102–106.

49. Svårigheten är knappast tillfällig och kan relateras till Hans-Georg Gadamers tanke att användningen av psykologiska teorier innebär att forskaren ger upp förståelseprocessen.

50. Jarrick (1985) s. 88.

1700-talets väckelserörelse fungerade Jesus som mottagare ”för en rad undertryckta sexuella behov och som en ventil för en mängd skuldbelagda oidipala, incestuösa, homosexuella och polygama fantasier”.⁵¹ Den herrnhutiska väckelsen ser Jarrick som ett uttryck för den återkommande konflikten mellan natur och kultur, mellan drifternas utlevelse och överjagets krav: den religiösa väckelsen är ”en form för människor att uttrycka, och ibland förverkliga, en mängd drifter och önskningsar som omöjliggjorts i det ortodoxa systemet”.⁵²

Som alla tolkningar måste även Jarricks starta från ett konkret material; i hans fall är det 91 samtida levnadsbeskrivningar av herrnhutare. Här följer hans kortfattade analys⁵³ av ett textstycke från herrnhutaren Johan Åkerblads levnadsbeskrivning över hustrun Anna Magdalena Lenngren:

[Åkerblad:] Jag stod ofta utanför dörren henne ovetande, och afhörde något däraf hon sade ibland annat: O! min söte Jesu! Detta stoftet är ju din, ja din Guds Lamb! Kan ej längre lefwa, väntar en nådig wink af dig at få afsomna i dina sår, att få gå till dig, skåda och tillbedja Dig... [Jarrick:] Vad makarna inte kunde säga till varandra, det fick Jesus ta emot, även om hustrun i det här fallet var sexuell oförmögen pga sjukdom.⁵⁴

Såsom med Siltalas analogi finns det inget som förbjuder Jarricks tolkning. Den fråga som återstår, som många skulle besvara nekande i Siltalaexemplet, är dock om Jarricks tolkning är övertygande. Det vi genast borde erkänna är att vi omöjligen kommer att finna ett allmängiltigt svar därför att frågan om vad som är en övertygande tolkning i detta fall inte kan avgöras oberoende av hur vi själva förhåller oss till föremålet för analys, alltså religiös tro och dess uttryck i den herrnhutiska väckelserörelsen. Desto mera läsaren delar Jarricks hållning i religiösa frågor – summerad som ”skeptisk, för att inte säga ateistisk”⁵⁵ – desto mera tycker hon kanske att Jarrick ger en trovärdig tolkning av de psyko-

51. Jarrick (1985) s. 143. Se också s. 88.

52. Jarrick (1985) s. 100.

53. Vid varje tillfälle då Jarrick lyfter fram ett källtextstycke är analysen mycket kortfattad. Orsaken är att Jarrick tycks se källtextstycket enbart som en bekräftelse av den psykologiska teorin om religiös väckelse som utlopp för undertryckt sexualitet. Se också Jarrick (1985) s. 91–94.

54. Jarrick (1985) s. 143.

55. Jarrick (1985), s. 116.

logiska processer som ligger bakom märkvärdiga fenomen som religiösa väckelserörelser. Faller psykoanalysen inte den läsaren i smaken, kan hon förstås ha samma attityd men föredra andra psykologiska teorier. Om läsaren däremot inte delar Jarricks skeptiska hållning kommer tolkningen antagligen att förefalla som allt annat än trovärdig – läsaren kommer att ifrågasätta tolkningens första premisser; närmare bestämt *att* religiös tro fruktbart kan ses som uttryck för psykologiska behov över huvud taget.

Tidigare påstods att Siltala och Jarricks tolkningar liknar varandra till formen. Denna form är den reduktionism som, till olika utsträckning, är gemensam för tolkningar som utgår från att psykoanalysen är en sorts naturvetenskaplig upptäckt. Med reduktionism menas här en tolkning som antar att ett socialt fenomen (för Jarrick väckelsen, för Siltala skammen) kan, och bör, ses som uttryck för ett annat mera grundläggande fenomen. En sådan analys utgår, i Jarricks fall, från att sådant som religiösa företeelser inte är grundläggande fenomen i mänskligt liv, utan någon form av epifenomen – som surret från motorn – som skall redogöras för i termer av den vetenskap (psykoanalysen) som blottlagt funktionssättet hos det primära fenomenet; människans driftsliv.

Både Jarricks och Siltalas tolkningar har denna form – den främsta skillnaden är att Siltala är mera sensationell då han använder utsagor som inte förbryllar oss på samma sätt som herrnhutarnas tillsynes mystiska uttalanden om blodsvett och såriga sidohålor. Men vi behöver, varken i Siltalas eller Jarricks fall, gå med på att utsagorna som är föremål för analys över huvud taget borde tolkas som uttryck för ett annat mera grundläggande fenomen i mänskligt liv. Den som inte delar Jarricks hållning till religiösa frågor skulle inte heller ha svårt att se religiösa företeelser som grundläggande fenomen i sig själva, och därmed den herrnhutiska väckelsen som ett exempel på människans mångtusenåriga letande efter den sanna tron – om än ett mycket extravagant letande, men vem har auktoriteten att avgöra vilka uttryck mänsklig tro får ta? Här möter vi den utgångspunkt som psykoanalysen skulle kritisera: nämligen historikerns antaganden om vad som är naturligt eller förnuftigt beteende.

Psykoanalytisk tolkning bortom reduktionism

Från ovanstående exempel förefaller det som om det inte alls finns några allmänna kriterier för trovärdiga tolkningar. Det stämmer i viss mening, eftersom oenigheterna i vår förståelse av tolkningens föremål kommer

att avspeglas i oenigheter kring vad som är kriterierna för en trovärdig tolkning.⁵⁶ Men helt handfallna är vi förstås inte. Vi kan, som tidigare gjordes med Siltala, fråga om tolkningen fyller det syfte som uttolkaren säger sig ha. I den frågan finns, som sagt, en viss enighet bland psykohistorikerna om att man vill nå fördjupad förståelse. Men inte heller här kan vi få slutgiltiga svar, eftersom våra oenigheter återigen kommer att visa sig när vi skall avgöra om en tolkning ger oss fördjupad förståelse eller inte.

Min egen uppfattning är att om tolkningarna har reduktionens form är det mycket svårt att se hur psykohistorikernas mål skulle kunna nås. Det här beror på att jag inte kan förstå hur åkallandet av idéer om människans natur skulle närma snarare än fjärma historikern från sitt studieobjekt. Med andra ord hur en fördjupning skall åstadkommas genom att flytta fokus från personerna och det historiska sammanhanget till människans universella psykologiska behov och impulser.⁵⁷ Men det är förstås precis här oenighetens grund ligger – psykohistorikern skulle säga att det är just påvisandet av människans natur bakom olika historiska och sociala fenomen som behövs för en fördjupad förståelse. Oenigheten mellan dessa perspektiv är, tror jag, oöverbrygglig.

I stället för att, som Scott, försöka jämkla mellan dessa perspektiv vill jag kort visa hur en psykoanalytiskt inspirerad tolkning kunde undkomma reduktionismen. Det rör sig om min egen läsning av Siltala tidigare exempel. Mitt syfte är att kort illustrera hur en hermeneutisk syn på psykoanalysens begrepp kunde användas inom historieforskning för att bidra till fördjupad förståelse. Tolkningens mål är i detta fall inte att spåra människans natur i personernas handlingar, utan att som Geertz formulerar saken ”sätta oss i kontakt med det liv som främlingarna lever”,⁵⁸

Betänk igen Aini Rolfs utsagor ovan. När hon säger till Siljos syster att ”denna död var inte rätt” ger hon uttryck för vad jag skulle kalla en moralisk förståelse av den onaturliga och våldsamma dödens innebörd. Under inga omständigheter går hon med på att Siljos död på något sätt kan rättfärdigas genom att påtala dess betydelse för kulturens eller

56. För skillnaden mellan förståelse och tolkning som jag använder, se Ludwig Wittgenstein, *Filosofiska undersökningar* (Stockholm 1992) § 201.

57. Jarrick diskuterar också frågan, se Jarrick (1985) s. 26–44.

58. Geertz (1991) s. 23.

fosterlandets fortlevnad. Det hon påminner Siljos syster om är något grundläggande som de båda redan förstår men som systemen till synes förlorat kontakten med eller trängt undan, för att använda psykoanalysens begrepp, nämligen att den enda roll idéerna om hjältemod och offer kan få i det här fallet är som illusioner som fördunklar, förvränger och bedövar deras sorg. Vi kunde alltså läsa Rolf brev till systemen som en uppmaning om att besinna sig och vakna upp ur en illusion om det rättfärdiga krigsoffret – en illusion som i sig var oskiljbar från den normativa förståelse av den enskilde soldatens död som aktivt påbjöds från den officiella maktens håll.

Genom att beskriva det Rolf gör som att påminna Siljos syster om hennes bortträngning, öppnas möjligheten till vad man kunde kalla en fördjupad förståelse av denna historiska situation. Vi får syn på spänningar inte bara mellan Siljos syster och Rolf, utan också i deras relation till den omgivande (hjalte-)kulturen. Vi ser att individen inte automatiskt internaliserade kulturella värderingar, utan att en dynamisk relation står att finna mellan individ och kultur som inbegrep moraliska och existentiella frågor. Beskrivningen av något som en bortträngning är i detta fall inte en psykologisk förklaring, utan en del av gestaltningen av deras historiska livsform.

Hur identifierar vi något som bortträngning i detta fall? Frågan är avgörande och visar på den principiella skillnaden mellan att använda psykoanalysens begrepp som hermeneutik och inte en form av naturvetenskap. I det senare fallet, vilket Siltalas och Jarricks exempel visar, är identifikationen klar från början eftersom undersökningen startar med en psykologisk teori om att de sociala fenomen som studeras – skam respektive väckelse – svarar mot eller kan spåras i människans behov och impulser. Tolkningsarbetet består sedan huvudsakligen av att översätta det tidigare till det senares termer. Med en hermeneutisk infallsvinkel startar vi däremot inte från en psykologisk teori eller med färdiga identifikationer av ett socialt fenomen med ett psykologiskt. Då vi närmar oss källmaterialet har vi alltså inte en färdig idé om vad som är uttryck för en bortträngning. Orsaken är att vi inte, som i den reduktionistiska tolkningen, sitter inne med svaren om vilka former av uttalanden som kan ses som tecken eller uttryck för det omedvetna som ett annat medvetande inom oss. Även ur vår hermeneutiska infallsvinkel har dock tolkningen formen av att uttalandet är uttryck för något annat – men

det andra är inte en annan dimension av tillvaron utan den oförmåga att förstå, säga eller göra vissa saker som en persons livshistoria uppvisar.

Detta innebär att identifikationen av något som en historisk person säger eller inte säger som uttryck för bortträngning kommer att vara oerhört arbetsdrygt. Min identifikation av vad Siljos syster säger som bortträngning är egentligen enbart provisorisk – för att verkligen kunna tolka hennes utsagor på detta sätt borde jag känna till mycket mera av hennes livshistoria. Enbart då skulle man kanske kunna identifiera ett mönster i de svårigheter som hon tycks ha med att konfrontera krigets verklighet; svårigheter som visar sig så spontant men återkommande att vi legitimt kan säga att varje gång kriget kommer på tal tränger hon undan vissa frågor för att i stället tala om hjältedåd och offervilja.

Denna användning av psykoanalysens begrepp måste dock göras i samband med en förståelse av människors handlande utifrån de förutsättningar som tidens kultur gav. Först när vi har skapat detaljerade beskrivningar av deras tanke sätt, praktiker, traditioner, trosföreställningar och så vidare, kommer vi att kunna identifiera något som exempelvis bortträngning, överföring eller fantasi i den enskilda individens liv. Användningen av psykoanalysens begrepp kan då ses som en utvidgning av den textanalytiska metod Geertz kallat "tjock beskrivning".⁵⁹ Men utöver de socialt etablerade meningsstrukturer som Geertz analysmetod fokuserar på, får vi genom psykoanalysens centrala begrepp också möjligheten att beskriva den heterogenitet som individens reaktioner och förhållningssätt till dessa meningsstrukturer uppvisar. Vi får instrument för att beskriva aktörernas, så att säga, omedvetna motstånd mot den kultur som formade dem och deras svårigheter i förhållande till sina medmänniskor.

Den här redogörelsen är förstås inte komplett och syftar enbart till att peka på vad en fördjupad förståelse kunde betyda om vi använder psykoanalysen som en hermeneutik. Kan det då finnas en psykoanalytisk metod inom historieforskningen – alltså ett systematiserat tillvägagångssätt? Om vi följer det hermeneutiska perspektiv jag argumenterat för i denna essä är svaret nej. Lika lite som det finns ett fast regelverk för hur man skall gå till väga för att skapa en tjock beskrivning, finns det heller inte några färdiga recept för hur psykoanalysens centrala begrepp

59. Geertz (1991) s. 13–33.

skall användas för att nå fördjupad förståelse.

En central aspekt av den hermeneutiska infallsvinkeln är, tvärtom, att kriterierna för användningen av dessa begrepp, och därmed även begreppens innehåll, inte är fastslagna på förhand utan föds först i mötet med historiska personers agerande i relation till deras egen livshistoria och den omgivande kulturens tanke- och begreppsstrukturer. De psykoanalytiska begreppen kan alltså inte ses som färdiga redskap som ligger och väntar i historikerns verktygslåda. En generell tumregel kan ändå ges för att detta psykoanalytiskt inspirerade tolkningsarbete skall lyckas: källmaterialet om personerna som undersöks måste vara mycket rikligt. Detta är en absolut förutsättning för att historikern skall kunna påvisa något mönster i deras handlingar och utsagor.

Avslutning

Vi har utforskat två olika sätt att tänka på psykoanalysens relation till historieforskningen som Joan W. Scott diskuterar. Det första var att jämföra psykoanalysen med historieforskningen som en alternativ version av historia och därmed radikalt utmana historieforskningens epistemologiska anspråk. Det andra var att använda psykoanalysen som ett kulturkritiskt tolkningsredskap vid läsningen av historiska vittnesmål. Tanken om att jämföra historieforskningen och psykoanalysen som olika versioner av historia visade sig vara ohållbar. Psykoanalytiska tolkningar förutsätter historisk förståelse vilket innebär att psykoanalysens utmaning till historieforskningen inte kan ha den radikala karaktär som Scott tror. Användningen av psykoanalysen som ett kulturkritiskt tolkningsredskap utforskades som en fråga om redskapets relation till den psykoanalytiska teoribildningen. Anspråket i detta fall, att höra subjektet bakom de kulturella representationerna, kan berikas av insikter från psykoanalysen, men att tillämpa dess teorier som naturvetenskapliga upptäckter riskerar att reducera det förflutnas röster till uttryck för kampen mellan människans allmänna driftsliv och kulturens inskränkande ideal. Därför bör vi skilja mellan att använda psykoanalysens begrepp som hermeneutiska redskap och som naturvetenskapliga upptäckter.

Mitt argument är att den förra användningen är oproblematisk och kunde ses som en utvidgning av den textanalytiska metod som Clifford Geertz kallat tjock beskrivning. Den senare användningen förefaller dock mycket problematisk eftersom det blir oklart hur målet om för-

djupad förståelse kunde nås. I detta fall uppmärksammas dock frågan om hur vi skall avgöra vad som är en trovärdig tolkning och fördjupad förståelse av mänsklig beteende. För att gestalta problemet granskades kritiskt två exempel, från historikerna Juha Siltala och Arne Jarrick, på psykoanalytisk tolkning som mer baseras på en tolkning som utgår från att psykoanalysen är en naturvetenskaplig upptäckt. I granskningen försökte jag visa att vad vi kommer att godta som trovärdigt eller fördjupning kommer att bero på vårt eget förhållningssätt till föremålet för tolkning. Till sist presenterades en kort illustration av, hur en användning av psykoanalysens begrepp som hermeneutiska redskap kunde gå till, vilka förutsättningar den kräver och varför den i högre utsträckning kan anses bidra till en fördjupad förståelse av de fenomen som studeras.

Psychoanalysis as a method in historical research:

Joan W. Scott and the idea of a psychoanalytic reading practice

In recent writings, the historian Joan W. Scott argues that psychoanalysis can contribute to critical historical research. Although history and psychoanalysis have different conceptions of time and causality Scott claims there can still be a productive relationship between them. Psychoanalysis can force historians to question their assumptions about rationality, causes and facts. With the use of psychoanalysis the historian can introduce disquieting notions about unconscious motivations and fantasy in the making of history. According to Scott, history and psychoanalysis are in fact incommensurable and the latter poses a critical challenge to the very concept of history itself. However, only by embracing this incommensurability can we begin to appreciate how psychoanalysis can enrich historical research.

This article is an assessment of Scott's arguments. I focus on two issues that are central to Scott's claims. Firstly, I discuss the idea that psychoanalysis provides an alternative version of history itself. I argue that there is no such thing as a psychoanalytic version of history and that a psychoanalytic interpretation presupposes that we already have a historical understanding of the events that we interpret. Hence, the critical challenge of psychoanalysis cannot be that it provides an alternative conception of history itself.

Secondly, I discuss the idea that psychoanalysis can be used as a critical tool for exploring the human subject's experiences when reading testimonies from the past. By using different empirical examples, I argue that in this case psychoanalysis should not be used as a scientific theory, but rather as form of hermeneutic tool in the historian's descriptions of the past. This is due to the fact that it remains unclear how psychoanalysis, conceived as a scientific theory, can be used to deepen the historian's understanding of social and historical phenomena.

Keywords: historical method, psychoanalysis, testimony, hermeneutic interpretation, Joan W. Scott